

Стрюк Мирослава Вячеславівна,

аспірант спеціальності 014 Середня освіта (Музичне мистецтво)
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
m.v.striuk@npu.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0003-8948-9446>

ВИКОНАВСЬКА КУЛЬТУРА ПІДЛІТКІВ ЯК МУЗИЧНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Стаття присвячена проблемі формування виконавської культури підлітка, яка висвітлена як частина загальної культури. Своєю чергою, культура як явище розглядається в ретроспективній послідовності, акцентуація при ретроспекції була на особливостях мистецьких стилів та музичного мистецтва. Детально розкрито особливості формування культури як явища в епоху Античності, із висвітленням впливу міфологічного світогляду на формування мистецтва. При розгляді доби Середньовіччя вказана зміна світогляду з міфологічного на релігійний; звернена увага на відокремлення музики, призначеної для мирського життя, від церковної; розглянуті передумови виникнення григоріанського співу та особливості виконання. Зазначено про культурний підйом у період Відродження; повернення до античних зразків, а також вказано на філософську ідею людиноцентричності як важливого чинника у формуванні культурного запиту. При розгляді епохи Просвітництва зазначається важливість духовно-моральних якостей людини та розвиток інтелектуальних здібностей. Панівним жанром музичного мистецтва в цей період є опера. Новітні часи ознаменовуються рушійними науковими відкриттями, що, своєю чергою, ґрунтовно вплинули на формування культурного середовища. Висвітлено радикальні зміни культурного життя в цей період внаслідок таких факторів: науково-технічні відкриття, інновації в галузі медицини, зміни суспільно-правового устрою. У сучасний період людства культура та культура поведінки взаємопов'язані й доволі часто ототожнюються.

Також у статті проаналізовано дослідження науковців щодо поняття педагогічної культури та які фактори впливають на її формування. Важливими чинниками педагогічної культури визначено педагогічну майстерність, педагогічну взаємодію та педагогічну інтуїцію. Вказані особливості педагогічної майстерності й типові ознаки. Розглянута педагогічна інтуїція як провідний елемент педагогічної культури. Наголошується на важливості ролі педагога в педагогічній взаємодії між учнем та викладачем.

Ключові слова: культура, ретроспектива, підліток, виконавська культура, педагогічна культура, педагогічна взаємодія, педагогічна майстерність, педагогічна інтуїція.

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024

© Стрюк М., 2024

Постановка та обґрунтування актуальності проблеми.

У кожний період культурної ланки панувала своя естетична парадигма. Висвітлення культурних запитів кожної історичної епохи, дасть змогу нам зрозуміти етапи становлення педагогічної культури викладача та виконавської культури учня; показати значення педагогічної взаємодії між учнем і педагогом у формуванні виконавської культури підлітка.

Мета статті — висвітлити особливості становлення та розвитку явища виконавської культури в історичному ракурсі за допомогою ретроспективного аналізу, визначити історичні етапи; роз-

глянути науковий тезаурус означеного феномену.

Методологія дослідження побудована на основі систематичного, семантичного та онтологічного підходів задля вивчення явища культури крізь ретроспективну призму. Для досягнення мети дослідження було застосовано теоретичні методи, а саме аналізу, синтезу, порівняння та узагальнення, які дали змогу з'ясувати рівень проблеми та теоретично розв'язати питання, що вивчається.

Аналіз останніх публікацій. Ґрунтовно дослідила і висвітлила у своїй науково-методичній літературі проблематику педагогічної культури, музично-педагогічної діяльності та педагогічної

майстерності низка таких науковців, як І. Зязюн, Г. Падалка, О. Рудницька, О. Щолокова, Б. Гнідь, В. Ягупов, О. Ростовський. Закономірності й принципи професійно-виконавської культури розглядалися у наукових працях А. Михалюк, О. Андрейко, О. Кучерявого, Г. Соколової. Тлумачення дефініції «культура», чинники впливу на цей феномен, особливості культурних цінностей кожної історичної доби були висвітлені в роботах Т. Гриценко, С. Гриценко, А. Кондратюк, В. Шейко.

Виклад основного матеріалу. За визначенням Т. Гриценко, «культура — як явище це специфічний спосіб організації та розвитку людської життєдіяльності, представлений продуктами матеріальної й духовної праці, системою соціальних норм та настанов, духовними цінностями, сукупністю відносин людей з природою, між собою та ставленням до власної особистості, це система життєвих орієнтацій суб'єкта» [1, с. 10]. Вищезазначене тлумачення свідчить про те, що культура як явище є динамічним процесом, який має зв'язок зі всіма сферами життя людини, а саме політичною, соціологічною та духовною.

Аналіз науково-методичної літератури дав змогу розглянути досліджуваний феномен в історичному ракурсі за допомогою ретроспективного аналізу, зрозуміти, коли відбулись перші згадки про культуру як явище, звернути увагу на особливості культури кожної доби, проаналізувати цінність внеску кожної епохи в розвиток культурного простору за допомогою передачі культурного коду майбутнім нащадкам. Наукові джерела свідчать, що перші визначення поняття культури належать добі Античності. Ця дефініція розглядається в контексті землеробської діяльності людини (культивація земель, рослин тощо). Лише згодом феномен культури пов'язують з навчанням, освітою, філософією життя, творчістю та майстерністю, соціокультурним середовищем, політичними поглядами тощо.

Якщо вивчати мистецтво як частину культури, доцільно зосередити свою увагу на музичному мистецтві. Стародавні елліни розглядали музику як важливий чинник впливу на формування моральних та духовних цінностей суспільства. Музичне мистецтво було важливою та обов'язковою частиною системи освіти й навчання. У VI–VII ст. відбувається формування вокального мистецтва, сольного та хорового співу. Сольний спів в античну добу прийнято пов'язувати з діяльністю мандрівних співаків рапсодів та аедів, вокальне виконання відбувалось під інструментальний супровід духових або струнних інструментів, семантика музичних творів мандрівних співаків зводилась до переказу епічних подій (героїчні подвиги, міфологія).

З приводу хорового співу в наукових джерелах зазначається, що хоровий спів, вставки хору є до-

мінантною частиною античного театру, театраль-ного дійства. Ідея полягала в тому, щоб драматургічна лінія підкріплювалась хоровими вступами та набувала необхідного емоційного забарвлення. У подальшому значення хорового співу стає ще більш важливим, відбувається розширення жанрової палітри, хорове виконання підпорядковується метро-ритмічній структурі, словам акторів і вплітається в єдину канву з театральним дійством. З огляду на це стає зрозуміло, що музика виконувала естетичну функцію, торкалась глибин емоційної сфери особистості, формувала світо-сприйняття та духовний світ античної людини, була домінантою у створенні культурних цінностей.

В епоху Середньовіччя відбувається зміна міфологічного світогляду на релігійний або теологічний. Таким чином стає зрозуміло, що духовна складова культури наповнюється релігійним змістом, який має значний вплив на культуру людини та формування її культурного середовища. Основними культурними осередками в цю епоху були монастирі та церкви, що вкотре підтверджує ідею вагомого впливу релігії на світопізнання людини й формування її культурних цінностей. Зважаючи на напрям досліджуваного нами феномену, вважаємо, що доцільно зосередити свою увагу на огляді музичного мистецтва.

Вагомого значення у формуванні музичного мистецтва в країнах Західної Європи надано римо-католицькій церкві. Головна ідея церкви полягала в тому, щоб відокремити мирську музику від церковної. У подальшому це зумовило появу Григоріанського співу, для якого характерним було одноголосне виконання та чоловічий склад виконавців. Важливо зазначити, що середні віки ознаменовуються появою трьох важливих мистецьких стилів, а саме візантійського, романського та готичного. Виникненню візантійського стилю ми завдячуємо Візантійській імперії, яка на той час була культурно-просвітницьким ядром у формуванні наукових та мистецьких галузей. Осередками музичного мистецтва Візантії була церква, вокальна музика виконувалась кліросом. Поступово церковна музика набула розповсюдження у суспільному житті.

В контексті зазначеного варто відмітити, що вагомий вплив Візантійської імперії зазнала Давня Русь. Музичне мистецтво стає важливою складовою духовної культури держави, відбувається умовний розподіл на пласти народної музики та церковної не в прямому значенні, а адаптованому. Церква затверджується як головний культурний центр, богослужіння є кульмінаційною подією церковного життя, провідним жанром стає літургія. Характерною ознакою музичного запису візантійського періоду був знаменний розспів, або спів за знаменами (крюками). Такий запис вказував відносну висоту однієї ноти

щодо іншої. Точності, яку зазначає сучасна нотна грамота, тоді ще не було. Хоровий спів цього періоду був акапельний та одноголосний, а згодом перетворився на багатоголосся (партесний спів) і в подальшому зробив фундаментальний внесок у хорову культуру України.

Культура доби Відродження ознаменовується культурним підйомом. Мистецтво знову повертається до філософської моделі людиноцентричності та античних зразків культури. Ренесанс виник в Італії в XIV ст. і згодом поширився іншими країнами Європи, ґрунтувався на гуманістичних ідеалах та античній спадщині. Слід зазначити, що звернення до античної спадщини відбувалось не як повторення, а як демонстрація на новому рівні. Культурі цієї доби був притаманний світський, нецерковний характер. Людина — центр всесвіту, філософії, літератури, мистецтва та науки. Повернення до античної спадщини подарувало світу гуманізм, який суттєво вплинув на мистецтво і культуру того часу. Доба Відродження — це період динамічного розвитку різних видів мистецтв, формування нового світогляду та культурних цінностей, епоха творчої майстерності й свободи, гармонійної єдності людини з природою, оспівування людської краси. Гармонійний розвиток людини у цю добу позитивно вплинув на динаміку формування культурних цінностей суспільства. Ренесанс античної культури відродив культуру загалом. Вивчаючи більш детально музичне мистецтво, хотілося б насамперед вказати на жанрові розгалуження музики, а саме: світська, народна, духовна (церковна), професійна. Музичне мистецтво розглядається як наука. В епоху Ренесансу виникає поняття «композитор», музика набуває ознак творчості та індивідуальності.

В епоху Просвітництва культура розглядається як духовно-моральне явище з інтелектуальним розвитком здібностей людини. У цей час утверджується новий стиль — класицизм, перед яким постають нові мистецькі виклики до гармонійного поєднання природи та суспільства, нові закономірності щодо пізнання світобудови, орієнтування творчої особистості підпорядковується інтересам державного устрою. Характерними особливостями цього стилю є: ясність і простота; дотримання канонів у створенні мистецтва; раціоналізм як центр світогляду; ігнорування особистих почуттів; вплив на мистецтво мали аристократичні верстви суспільства з їхніми вимогами та культурними запитами. Мистецтво зазнає бурхливого розвитку. Особливо це позначилось на музиці. Результатом динамічних змін, які відбулись у музичному мистецтві, стала поява нових жанрів, таких як опера, ораторія. Панівним жанром у музичній культурі стає опера, яка уособлює собою синтез мистецтв. Вокальна та інструментальна музика наповнюється народною піснею, оперна та симфонічна музика зазнає впливу

масових жанрів. Важливо звернути увагу на представників віденських класиків, творчість яких вражає свою геніальністю, впливає на музичний смак і формування культурних цінностей слухача. Проаналізувавши особливості цієї епохи, стає зрозуміло, що культурою є все, що оточує людину, і все, що оточує, впливає на формування культури.

У XIX ст. відбуваються рушійні наукові відкриття, що зумовили формування нової історичної епохи Нового часу та появу мистецьких напрямів, таких як романтизм та реалізм. У період романтизму відбулась чергова трансформація світогляду. Митці романтизму заперечували раціоналізм, перевага була надана почуттям. Занурення в емоційну сферу людини вплинуло на формування світопізнання, яке відбувалось через почуття. Провідними ідеями романтизму є: культ природи, звернення до почуттів людини, її внутрішнього світу; людина представлена як важлива частина природи. З огляду на це стає зрозуміло, чому в цей час набувають свого розквіту камерно-вокальні та камерно-інструментальні жанри, яким доступна передача особистісних почуттів без зайвої гротескності. Також важливо зазначити, що цей стиль посприяв створенню національних композиторських шкіл. Визначними представниками національної композиторської школи України були Микола Лисенко та Семен Гулак-Артемівський.

Наступним стилем, який прийшов на зміну романтизму, став реалізм. Він точно й об'єктивно передавав дійсність, реальність життя, яке оточувало людину. Ідейна концепція мистецтва реалізму полягала в тому, щоб показати життя таким, яким воно є, не ідеалізуючи буття. Представники музичного мистецтва дотримувались ідей реалістичного стилю. Провідним жанром стає опера як синтез музики і драми, завдяки якому музичне мистецтво проявляється найбільш реалістично, тобто виконує першочергове завдання реалістичного стилю.

Радикальні зміни соціокультурного середовища відбулися в період Новітніх часів наприкінці XIX — початку XX ст. Важливими факторами впливу на формування культурного життя були: науково-технічні відкриття; впровадження інноваційних методик у галузі медицини; перебудова суспільно-правового устрою (перехід від ліберальної демократії до соціалізму). Новітні часи ознаменувались виникненням і нових мистецьких стилів, таких як модерн, модернізм і постмодерн. Стиль модерн виник у Франції та Бельгії і згодом поширився в країнах Європи та США. Мистецтво модерну має свої особливі стилістичні ознаки, такі як орнаментальність, декоративність, округлість форм, використання спіралеподібних ліній, стриманість кольоровою гамі. З огляду на те, що стиль модерн виник у пе-

ріод науково-технічних відкриттів, це знайшло відображення у створенні високотехнологічних архітектурних, скульптурних зразків мистецтва. Якщо розглядати мистецтво як відображення подій, що оточують суспільство, стиль модерн достатньо точно віддзеркалював події та культурний запит того часу.

У другій половині XX ст. виникає новий мистецький напрям — постмодерн. Технічний прогрес того часу продовжує свій стрімкий розвиток, засоби масових комунікацій створюють умови для доступності інформації для більшості суспільства. Митці відкриті до нових змін, вони не заперечують попередній культурний досвід і створюють власний новий стиль, формується нове сприйняття мистецтва як частини культури. Обмеження в мистецтві як формі для самовираження відсутні, те, що було частиною життя людини та її побуту, стає частиною мистецтва й культури. Яскравим прикладом ідейних задумів постмодерну є мистецький напрям поп-арт. Він представляв предмети побуту та загального вжитку зразками мистецтва й культурного значення.

Таким чином, культура в сучасному суспільстві доволі часто ототожнюється з культурою поведінки людини і є багатограним поняттям, як і сама культура. Культура поведінки особистості включає розвиток інтелектуальних здібностей, дотримання морально-етичних норм, духовну єдність людини з природою, творчий погляд на світ і власний життєвий шлях, побут є проявом культурного простору індивіда. Складові культури поведінки створюють єдиний комплекс моральних та матеріальних цінностей людини, які тісно переплітаються одне з одним в культуру та соціокультурний простір сучасності.

Розглянувши в ретроспективній послідовності формування феномену культури, виконавської культури, доцільно більш детально зупинитися на огляді педагогічної культури як важливому факторі педагогічної взаємодії викладача з учнем.

Отже, педагогічна культура — це динамічний процес, який відбувається протягом всієї педагогічної діяльності викладача і складається з багатьох елементів. Як зазначає В. Ягупов у своїй науковій праці «Педагогіка», педагогічна культура має такі складові: психолого-педагогічна ерудиція; гармонія між розвитком моральних та інтелектуальних якостей; висока педагогічна майстерність й організованість; уміння поєднувати навчально-виховну та науково-дослідну діяльність; педагогічне спрямоване спілкування та поведінка; постійне самовдосконалення. На думку дослідника, одним із важливих компонентів педагогічної культури є педагогічна майстерність. В. Ягупов визначає педагогічну майстерність як «синтез розвинутого психолого-педагогічного мислення, професійно-педагогічних знань, навичок і вмінь, емоційно-вольових засобів виразності, що нада-

ють змогу педагогові вирішувати навчально-виховні завдання» [2].

Ми погоджуємось із зазначеним вище, що одним із важливих елементів педагогічної культури є педагогічна майстерність, і вбачаємо за доречне розглянути педагогічну майстерність у світлі інших досліджень.

Так, у своїй праці «Педагогічна майстерність» науковець І. Зязюн визначає педагогічну майстерність як «вияв найвищої форми активності особистості вчителя в професійній діяльності, активності, що базується на гуманізмі і розкривається в доцільному використанні методів і засобів педагогічної взаємодії у кожній конкретній ситуації навчання і виховання», і підсумовує, що «педагогічна майстерність — це комплекс властивостей особистості, які забезпечують самоорганізацію високого рівня професійної діяльності на рефлексивній основі» [3, с. 27].

Досліджуючи культурологічні та психолого-педагогічні концепції розвитку особистості, О. Рудницька висвітлила у своїй праці типові риси педагогічної майстерності. Зокрема, нашу увагу привернули такі ознаки педагогічної майстерності:

1) педагогічна майстерність — це характеристика безпосередніх дій, що відповідають певній ситуації;

2) здатність рухатися до мети; прагнути до вдосконалення і завершення розпочатої справи на найвищому якісному рівні;

3) особливий стан творчого самовираження, активності, різнопланове бачення ситуації, її глибокого усвідомлення або розвиненої інтуїції [4].

Проаналізувавши типові ознаки педагогічної майстерності дослідниці О. Рудницької, хотілось би наголосити на визначенні педагогічної майстерності як здатності «різнопланового бачення ситуації, її глибокого усвідомлення або розвиненої інтуїції». На нашу думку, здатність різнопланового бачення ситуації вимагає від викладача важливого педагогічного вміння — переключення своєї ролі в музично-педагогічній діяльності з суб'єкта на об'єкт, і навпаки, а це є важливим аспектом у формуванні педагогічної культури, який потребує ґрунтовної професійної підготовки.

Доцільно звернути увагу ще на одне положення педагогічної майстерності — інтуїцію. Проаналізувавши наукові джерела, стає зрозуміло, що остання є важливим елементом педагогічної культури. Педагогічна інтуїція дає змогу швидко прийняти правильні рішення у більшості педагогічних викликів, а саме таких, як обмеженість часового пошуку, багатоваріантність, неповнота або приблизність інформації. В наукових джерелах педагогічна інтуїція зазначається як провідний елемент педагогічної культури і є однією із найважливіших якостей педагога, що дає змогу

викладачеві швидко та безпомилково дібрати відповідні методи й підходи.

Спираючись на дослідження науковців щодо визначення педагогічної майстерності як частини педагогічної культури, хотілось би підкреслити, що педагогічна майстерність не має зводитися тільки до педагогічної діяльності. Важливим тут є особистість вчителя та його творчий підхід з власними культурними цінностями в роботі з учнем.

В наукових роботах музичного спрямування зазначається, що формування педагогічної та музичної культури відбувається одночасно й вони синтезуються одна в одну. Якщо дотримуватися цієї думки, то наступною в огляді нашої теми буде музична культура.

Вивчаючи концепт музичної культури в наукових джерелах, ми натрапили на думку про те, що одним із важливих складників музичної культури є музичне сприйняття. Ця дефініція розглядається як значущий культуротворчий аспект у професійній підготовці не тільки педагога, а й конкретно педагога-вихователя, вимагає розвитку емоційної сфери та емпатичних відчуттів.

На думку О. Рудницької, формування музичного сприйняття залежить від взаємодії особистісних якостей комунікативності, креативності, емпатії, а також рефлексії викладача. Таким чином, стає зрозуміло, що музичне сприйняття — це важливий елемент, який об'єднує педагогічну, музичну та виконавську культуру. Розвиток музичного сприйняття дає змогу розкрити власний внутрішній світ, світопізнання; будувати творчий потенціал, брати участь у самопізнанні. Зазначені елементи музичного сприйняття є домінантними в емоційній сфері як викладача, так і учня.

Отже, розглянувши педагогічну культуру як важливу частину педагогічної взаємодії між викладачем і учнем, вбачаємо за доцільне перейти до аналізу виконавської культури підлітка.

Вивчаючи наукові джерела, ми хотіли би підкреслити, що виконавська культура потребує від викладача створення ефективних педагогічних умов для формування виконавської культури учня, а саме надання психологічної підтримки та взаємодії (створення позитивного навчального середовища, яке розвиває і надихає учня на подальші творчі успіхи та досягнення, вміння переводити фокус на те, що виходить, фіксація на здобутках, рефлексія); доречний добір музичного репертуару, який розкриває творчий потенціал і можливості виконавської культури учня; розвиток емоційної сфери й творчої уяви, навички художньої інтерпретації музичних творів.

Висновки. Узагальнюючи вище викладений матеріал, хотілось би зазначити, що важливою частиною культурного суспільства є особистість підлітка з його індивідуальним баченням світу, творчим мисленням та виконавською культурою. З огляду на це формування виконавської культури підлітка потребує професійної підтримки викладача, а саме педагогічної взаємодії між учнем та викладачем. Результатом такої педагогічної взаємодії може стати творчість учня, яку він зможе синтезувати в загальний творчий та інтелектуальний процес культурного суспільства. Педагогічна взаємодія складається з багатьох факторів, які формують виконавську культуру підлітка, і є суттєвими в музично-педагогічній діяльності. З огляду на це вважаємо тему педагогічної взаємодії важливою для подальших досліджень у наукових роботах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гриценко Т.Б. Культурологія: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 392 с.
2. Ягупов В.В. Педагогіка: навч. посіб. Київ: Либідь. 2022. 560 с.
3. Зязюн І.В., Крамущенко Л.В., Кривонос І.Ф. Педагогічна майстерність: підруч. Київ: Вища школа. 1997. 345 с.
4. Рудницька О.П. Музика і культура особистості: проблеми сучасної педагогічної освіти: навч. посіб. Київ: ІЗМН, 1998. 248 с.
5. Белименко Л.І. Художня доцільність музики в системі античних видовищ: компаративний аналіз. *Грааль науки: міжнародний науковий журнал*. 2021. № 6. С. 429–433. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.25.06.2021.081>
6. Соколова Г., Лобова О. Методика формування сценічно-виконавської культури учнів дитячих музичних шкіл у процесі навчання гри на фортепіано. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології: науковий журнал*. 2023. № 5–6. С. 284–296.

PERFORMING CULTURE OF TEENAGERS AS A MUSICAL AND PEDAGOGICAL PROBLEM

This article is devoted to the problem of formation the culture of the performing of an adolescent. Performing culture is highlighted in the article as part of the general culture. Culture as a phenomenon was considered in this article in retrospective sequence, in its turn the accentuation in retrospection was on the peculiarities of artistic styles and musical art. The features of the formation of culture as a phenomenon in the era of Antiquity are considered in detail, highlighting the influence of the mythological worldview on the formation of art. When considering the Middle Ages, a change in worldview from mythological to religious is indicated; attention is paid to the separation of music, which is intended for secular life, from church life; the prerequisites for the emergence of Gregorian chant and the features of performance are considered. The cultural rise during the Renaissance is stated; return to ancient models, as well as the philosophical idea of human-centeredness as an important factor in the formation of cultural demand. When considering the Age of Enlightenment, the importance of the spiritual and moral qualities of a person and the development of intellectual abilities are noted. The dominant genre of musical art in the Age of Enlightenment is opera. Modern times are marked by driving scientific discoveries, which in turn have had a profound impact on the formation of the cultural environment. Radical changes in cultural life in the period of modern times as a result of the following factors are highlighted: scientific and technical discoveries, innovations in the field of medicine, changes in the socio-legal system. In the modern period of mankind, culture and culture of behavior are interconnected and quite often identified. The article also analyzes the research of scientists on the definition of what pedagogical culture is and what factors influence its formation. Important factors of pedagogical culture are pedagogical skills, pedagogical interaction and pedagogical intuition. The features of pedagogical skills and typical signs of pedagogical skills are indicated. Pedagogical intuition as a leading element of pedagogical culture is considered. The importance of the teacher in the pedagogical interaction between the student and the teacher is emphasised.

Keywords: culture; retrospective, adolescent, performing culture, pedagogical culture, pedagogical interaction, pedagogical skills, pedagogical intuition.

REFERENCES

1. Hrytsenko, T. B. (2009). *Kulturolohiia [Culturology]*. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].
2. Yahupov, V. V. (2022). *Pedahohika [Pedagogy]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
3. Ziaziun, I. V., Kramushchenko, L. V., & Kryvonos, I. F. (1997). *Pedahohichna maisternist [Pedagogical Excellence]*. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
4. Rudnytska, O. P. (1998). *Muzyka i kultura osobystosti: problemy suchasnoi pedahohichnoi osvity [Music and Personality Culture: Problems of Modern Teacher Education]*. Kyiv: IZMN [in Ukrainian].
5. Belymenko, L. I. (2021). Khudozhnia dotsilnist muzyky v systemi antychnykh vydovyshch: komparatyvnyi analiz [Artistic Expediency of Music in the System of Ancient Spectacles: comparative analysis]. *International scientific journal "Grail of Science"* 6, 429–433 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.36074/grail-of-science.25.06.2021.081>
6. Sokolova, H., & Lobova, O. (2023). Metodyka formuvannia stsenichno-vykonavskoi kultury uchniv dytiachykh muzychnykh shkil u protsesi navchannia hry na fortepiano. [Methods of Forming the Stage and Performance Culture of Children's Music School Students in the Process of Studying to Play the Piano]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii*, 5–6, 284–296 [in Ukrainian].